

ТИПИ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ В ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЯХ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО

У статті проаналізовано типи жіночих образів в історичних повістях М.Старицького в контексті української літератури XIX ст. Історична проза цього періоду була чи не єдиним джерелом популяризації історичних знань і невід'ємним чинником формування національної свідомості, вибудовуючи захисні механізми супроти тотальної денационалізації й дегероїзації вітчизняної історії. Уже в дебютній повісті «Облога Буші», якою започатковано авторський історико-літературний проект, письменник поставив перед собою культурно-просвітницьку і патріотично-виховну мету, про що, власне, і свідчать проблемно-тематичний аспект і система образів. У центрі історико-пригодницьких творів письменника перебуває непересічна історична особистість у надзвичайних обставинах, а створені ним жіночі образи вирізняються своєю життєвою і громадянською позицією.

Ключові слова: історична повість, наратив, образ, тип, емансипація, жіноцтво, козир-дівка, жінка-воїн, посестра, берегиня.

Постановка проблеми: Події останніх двох трагічних років в Україні засвідчили глибокий потенціал українського жіноцтва, стійкість, мужність і жертвність у боротьбі за свободу й незалежність держави. У цій тенденції вбачаємо не тільки наслідки емансипації, а й характерний українському менталітету архетип жінки-воїна. Тож саме сьогодні підштовхує до пошуків цього архетипу в українській літературі, аналізу ролі жіноцтва в історії України й з'ясування побутування тих чи тих жіночих типів і причин їх трансформації. І в цьому зв'язку художня література, навіть попри суб'єктивізм, стає тим джерелом, у якому узагальнено психічні типи, що творяться на фоні історичних епох, творяться у взаємовпливі і взаємозалежності з ними. Тому шляхом порівняння цих типів, створених у літературі

різних часів, можна визначити, які саме риси мають історично зумовлений характер, а які – надісторичний, тобто зберігаються незалежно від будь-яких перипетій, а отже, і знаходять своє відображення у художніх творах різних періодів.

В останні десятиріччя в Україні не згасає інтерес до гендерних досліджень, а історія вітчизняного жіноцтва має доволі поважну емпіричну й методологічну базу, історіографію. Порушена проблематика не є новою для сучасної вітчизняної літературно-критичної думки, йдеться про перепрочитання і переосмислення творів класичної літератури. Першопрохідцем у цьому, безперечно, була С. Павличко, котра в «Дискурсі модернізму» запропонувала нове прочитання творів Лесі Українки та О.Кобилянської. Згодом до дослідження особливої ролі жінки в українській культурі долучилися М. Богачевська-Хом'як, Т.Гундорова, О.Забужко, В.Агеева, Н. Зборовська, Л. Таран, О. Кривоший, Л. Буряк, К. Откович та ін., ця тема залишається актуальною і для нового покоління вітчизняних гуманітаріїв.

Мета статті – проаналізувати особливості творення жіночих образів в історичних повістях; простежити намагання письменника показати справжню роль жінки в історії України, відродивши таким чином у пам'яті українців тип жінки-воїна, притлумлений у свій час патріархальним «Домостроєм».

Виклад основного матеріалу. Війна й участь у національно-визвольних рухах у всі часи вважалася справою чоловічою, тож не дивно, що в історичній й художній нарації домінує саме її маскулінний аспект, жіноцтву ж відводиться незавидна роль полонянки або ж пасивної жертви насилля. При цьому більшість навіть сучасних досліджень більш-менш об'єктивно висвітлюють це питання на матеріалі ХХ ст., активна присутність українок на цьому історичному відрізку мотивується позитивними наслідками емансипації. Проте чимало народнопоетичних творів, літописів, численні подорожні записки іноземців й архівні матеріали (судові й нотаріальні акти, комерційні договори) зафіксували незалежну й особливу роль українки в родинному колі і поза ним. Проаналізувавши побут, соціально-правовий й економічний статус українців у XVI-XVIII ст., дослідники вказують на практичну рівноправність юридичних і майнових прав чоловіків і жінок, коріння якої варто дошукуватися «у давньому праві особистої свободи, яке не було узурповане

ні чоловіком, ні суспільством, ні церквою» [1, 18]. Мандрівники – М. Литвин, П. Алеппський, Г. Боплан – як першорядну рису виокремлювали інтелектуальний рівень українок, проте найбільше їх дивувала і захоплювала поведінка: «Начальствує у нас у фортецях навіть прикордонних з землями московськими, турецькими, татарськими і молдавськими, які необхідно було б доручати лише чоловікам великої сміливості. Не випадково предки нашої величності не дозволяли жінкам отримувати фортеці у спадок і розпоряджались в таких випадках шлюбами спадкоємниць за своїм, а не за їх розсудом, вибираючи їм в чоловіки людей знаменитих не багатством і значимістю роду, але таких, що прославили себе пролиттям як своєї, так і ворожої крові» [2, 94]. Найвідомішим і вже хрестоматійним, беззаперечно, є приклад вірної дружини і мудрої правительки княгині Ольги. Захоплюючись мудрістю і хитрістю княгині, І. Домбровський, поет початку XVII ст., порівнював її із Семірамідою, Томіріс, кельтською Йоною і Лібуше, зауважив: «Грекам страшна була Ольжича мудрість, і світ це/Згодом пізнав. Христа ж шанувала княгиня до скону./Стать слабосила жіноча виблискує доблестью часто» [3, 157]. Козацькі літописці теж не минули своєю увагою таку рису жіночого характеру як відчайдушність, яка не сприймалася як щось виняткове. Навпаки, «саме в часи постання Запорізької Січі <...> в світській літературі та інших культурних практиках польсько-литовської держави починає складатися ідеал жінки-войовниці» [4, 42]. Здавалося б, з урахуванням цих чинників в українській літературі частіше, ніж у будь-якій іншій, мав би зустрічатися образ вольової і відчайдушної жінки, в основі якого лежить архетип жінки-воїна. Та процес дезонтологізації, відсутність власної національної держави, і як наслідок – «нав'язаний українському соціуму тип світосприйняття витіснив з поля уваги та змусив до «мовчання» (на «офіційному» рівні) суто національний контент історичної пам'яті. Колективна пам'ять українців про сильних, самостійних жінок які мали «голос» та «домову владу» була підмінена міфологічною офіційною пам'яттю про безправну, безвольну жінку з її рабською залежністю від чоловіка-господаря та імператора-самодержця» [7, 24].

У доробку зачинателя української прози Г.Квітки-Основ'яненка з-поміж сентиментальних героїнь вирізняється морально стоїчний образ Ївги («Козир-дівка»), який хоч і дещо ідеалізований («така була

розумна, бойка, моторна: ще тільки ти їй стань надогад закидати, а вона вже і розкомпоновала, що куди йде, що за чим слідує і для чого» [5, 275]) і в цілому відповідає естетичним принципам просвітительського реалізму, очевидною є наявність прикметних рис національного характеру. Ївга, окрім того, що роботяща, вона ще й розумна й поміркована, чим викликає особливу повагу й гордість батьків. Тож цим образом козир-дівки Г.Квітка-Основ'яненко ніби відсилає до тих часів, коли жінка зі зброєю у руках могла постояти за себе і своїх близьких. М.Костомаров, звернувши увагу на два діаметрально протилежні типи жіночих характерів у прозі письменника, висловував: «Если Маруся может служить типом малороссиянки под влиянием судьбы, то Йивга есть та же малороссиянка в нормальном состоянии, то есть такова, какою ей быть должно при ее характере, при свободном развитии ее способностей: Маруся представлена автором в болезненном состоянии, хотя и естественно; но это потому, что на той нации, в которой она живет, лежит отпечаток болезненной дряхлости, – это девушка доживающей Малороссии; Йивга – дитя свежей жизни, процветающей уже на обновленной почве, которую питали прежние стихии, но освещало солнце возрождения» [6, 285]. Останнє твердження історика вважаємо певним перебільшенням, оскільки Ївга, попри активність вдачі, моральний стоїцизм і готовність захищати коханого, в глибоко бюрократичній і патріархальній імперії, вочевидь, не досягнула б бажаного, як би не втручання *deus ex machine* в образі шляхетного губернатора, до того ж сподівання М.Костомарова на відродження України, як з'ясується через п'ять років після написання цієї статті, зазнають краху.

Певні позитивні зміни намітилися у 40-х роках ХІХ ст., передусім завдяки поширенню ідей романтизму, на першому плані якого перебуває зацікавленість історичним минулим власного народу, поступово відбувається актуалізація проблеми його значущості. Саме в епоху романтизму очевидним постає намагання з боку освічених еліт подолати комплекс національного безпам'ятства і сформувані альтернативне імперсько-патріархальному бачення історії свого народу та ролі жінки в його житті. Під впливом ідей романтизму почали з'являтися друком фольклорно-етнографічні й архівні матеріали, наукові дослідження й художні твори. Йдеться про розвідки П.Куліша, В.Антоновича, Й.Ролле та О.Левицького та багато ін. У ко-

ментарях до розвідки Й.Ролле про роль жінок за часів гетьманування Б.Хмельницького та І.Виговського редакція «Киевской старини» от як аргументувала мету публікації: «Они (*читачі*. – Н.Б.) съ интересом, при томъ въ первый разъ, увидят эти живые образы... создавши-еся под иными вліяніями и представляющіе совершенный контраст типу женщины того-же времени въ московской Руси... нельзя м'Брить женщину южно-русскую по масштабу московскому, по чертамъ «Домостроя» и «Быта русскіхъ цариць XVII в.» [8, 269-270].

Однак у «чоловічих» текстах ХІХ ст. очевидним є переважання або образу матері, як цілком консервативного, за якою інколи закріплювалася функція збереження духовності нації, або діаметрально протилежного – жінки-покритки чи вдовиці, що демонструють девіантну поведінку (І.Котлярьський, Г.Квітка-Основ'яненко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний). Цікаво, що жіночі образи, які намагаються протистояти соціальній несправедливості і прагнуть особистої свободи, з'являються у багатьох «жіночих» текстах – Марка Вовчка й Ганни Барвінок. Щоправда, в останні два десятиліття ХІХ ст. усе частіше почали з'являтися образи жінок-інтелігенток, які, подолавши комплекс меншовартості, долають перешкоди на шляху свого становлення як особистості (О.Кобилянська, Леся Українка, Олена Пчілка).

Очевидно, зовсім не випадково саме повістю «Облога Буші» М. Старицький розпочав свій масштабний історико-літературний проект, створивши на основі скупих переказів одну з найкращих історичних повістей кінця ХІХ ст. про масовий героїзм, у якій переплелися любов до рідного краю і самопожертва, однодумність і мужність, щире кохання і відданість. Твір пронизаний героїчно-патріотичним пасофом, домінантною постає ідея патріотизму, самопожертви заради православної віри й України, готовність у будь-яку хвилину скласти голову за той клапчик землі, де людина народилася і де минуло її дитинство, звідки черпає духовні і фізичні сили і куди щоразу повертається з ніжним трепетом. В образній системі повісті захисники фортеці постають не як тло чи безіменна маса, а як повноцінний суб'єкт, який творить історію своєї країни. Кожен із них знає напевно, що не вдасться утримати фортецю і що за це розплата поляків буде жорстокою («поховає нас хижий звір...»), та всі однодумні: «Зуміємо вмерти... і святині нашої в руки поганців не кинемо!» [10, 18].

Чи не вперше в історії української літератури ХІХ ст. письменнику вдалося створити глибоко романтичний образ жінки, і водночас честолюбної, сильної і вольової особистості, готової на самопожертву, котра своїми психоповедінковими рисами є близькою до архетипу жінки-воїна. Новаторство цього образу полягає у тому, що М. Старицький наділяє Орісю такими рисами національного характеру, як особиста і національна гідність, жага до волі, стійкість. Попри те, що повістевий жанр не завжди дозволяє вповні розкрити етапи становлення образу, письменник за допомогою ретроспективи підсвітив ті ключові події, які не просто вплинули на характер Орісі, а сформували його. Так, відчайдушність і безкомпромісність («За мене не зачервонієш» [10, 24]) її натури логічно мотивовано не тільки вихованням у традиційно козацькому дусі, а й родинною трагедією – смертю матері від рук польської шляхти. Наділивши цей образ маскулінними психоповедінковими рисами (активність, раціональність, розсудливість), М.Старицький разом акцентує і його фемінний аспект – турботливість, ніжність, емоційність. Як справжній воїн Оріся Завісна просить у Богородиці: «Не від куль, не від стріл ворожих, не від смерті ховай моє серце, а від немочі та страху! Пошли і мені, о всепітая мати, силу і мужність з відважною усмішкою на страту піти за нашу бездольну родину...» [10, 17]. А побачивши Антося Корецького, відчула як «чимось гарячим сповнилось її затріпотівше серце і вогнем розлилося у грудях, примусивши зашарітися червоною зорею її бліді лиця, блиснути чорним алмазом очі» [10, 53]. Подібна бінарність цього образу спостерігається і в портретній характеристиці, поданій короткими й чіткими штрихами. Письменник поєднує такі непоєднані характеристики, як дитинність: «її струнка постава, закутана сизими хвилями з кадильного диму, здається легесенькою, прозорою» [10, 15] і мармур: «немов темна мармурова фігура сидить Оріся» [10, 18]; і ще: «на мармуровім чолі лежать не дитячі думи, хоч у виразі вуст пишає дитяча краса» [10, 14]. Портретна характеристика цього образу прикметна ще й тим, що очі до найдрібніших нюансів передають психофізичний стан героїні: «з-під довгих темрявих вій палають вогнем»; «зупинила на діві свої замислені очі»; «перевела свої очі, що світилися темним вогнем»; «у стислих бровах і холоднім погляді ... світилась лишень непохитна воля та похмуре жадання продати життя найдорожче»; «теплий погляд хороших, щирих очей».

М. Старицький, добре знаючи історію бушівської трагедії, в образі легендарної захисниці фортеці змальовує саме юну сотниківну. Завдяки цьому художньому домислу вдалося не тільки розширити сюжетну лінію (кохання Орісі Завісної – Антося Корецького) твору, а й поглибити психологізм повісті і художньо реалізувати ідею неперервності патріотичного духу. Створюючи романтичний й водночас трагічний образ жінки-воїна, письменник через внутрішні монологи і діалоги з Катрею показав боротьбу, яка точилася у душі героїні, коли та дізналася про перехід Антося на бік поляків: «Так, я люблю його ... зрадника моєї вітчизни, цього Каїна, що підняв камінь на брата...» [10, 57]. Письменник кілька разів повертає Орісю до складного вибору між особистим і суспільним, а втім, щоб не порушувати логічності архетипного образу жінки-воїна, не залишає вибору, адже любов до Батьківщини не дозволила б їй жити хоч і з коханим, але переступником Корецьким. Тож в образі Орісі гармонійно поєднано типово фемінні і маскуліні риси характеру, коли в умовах воєнного конфлікту гору беруть останні.

До речі, опозицію «сильна жінка – слабкий чоловік» деякі сучасні дослідники пов'язують з актуалізацією емансипаційних ідей та співавторством дочки Людмили Старицької. У цілому не заперечуючи впливу Л.Старицької та їхню тісну творчу співпрацю, усе ж таки вважаємо, що образ Антося не варто характеризувати, як «слабкий чоловік». Доказом цього може слугувати його суперечка із польськими магнатами в палаці, коли він гордо заявив: «Ті хлопці мене змалку вчили правди, і честі, й добра, вчили, по-своєї вірі схизматській, і в ворозі людину вважати і битися з ним по-лицарськи чесно» [10, 25]. Навпаки, М.Старицький, вибудовуючи цей романтичний образ посередника між двома протиборчими таборами, поглиблює психологічно, ускладнивши його роль проблемою постійного вибору, адже він – нащадок знатного шляхецького роду, котрий з дитинства виховувався у родині козака Завісного. І якщо для Орісі нелегкий вибір лежав у площині особисте – громадське і вона обирає останнє, то для Антося громадське не було настільки однозначне.

Яскравий, героїчний і zarazом трагічний образ Орісі дещо затіняє інші жіночі образи цього твору, проте саме вони частіше, ніж образ жінки-воїна, з'являтимуться на сторінках художньо-історичних творів письменника. Ідеться про образ Катрі, який можна дефініціювати як посестра, і бабусі – берегині домашнього вогнища

і мудрої наставниці. Що стосується посестри – це фемінний тип жіночого образу, якому, з одного боку, характерна нерішучість, слабкість, надмірна емоційність, сентименталізм, з іншого – щирість і відданість. (До речі, у повісті Орися так і називає Катрю – посестра.) Про дещо іншу роль Катрі в бушівській трагедії стає зрозуміло вже на початку повісті, коли письменник описує бабинець: «У чорній стрічці сотникова дочка Орися, а поруч неї у газетовім* кораблику» [10, 14]; ця деталь жіночого гардеробу свідчить не тільки про соціальний стан дівчини, а й про чисто жіночий характер. Її психологічний стан, неготовність до боротьби засвідчує як статичність, так і розхристаний зовнішній вигляд: «До подушки, припавши лицем, лежить Катря непорушно; ... Спала з неї намітка... ; коса вибилася з-під кораблика і, звинувшись химерним вузлом, неслухняно лягла на плечі» [10, 39]. На відміну від Ориси, в образі Катрі переважає емоційність, розгубленість і спонтанність. Після побаченої картини жорстокого бою і смерті коханого Катря втрачає самовладання і зв'язок із реальністю, її дії стають абсолютно несвідомими: «З божевільним, палким поглядом в очах, була нерухома і навряд чи розуміла, що казала до неї подруга, але раз по раз вона проймалася внутрішнім вогнем і, насуплюючись, шепотіла тільки одне слово: «Помститись!»» [10, 71]. Слова Ориси про необхідність готуватися до відсічі справили протилежний ефект, хоча Катря не відмовляється від боротьби, вона чесно зізнається, що не готова прийняти смерть, бо «не нажилася ще на світі».

У наступних двох історичних повістях – «Червоний дьявол» і «Первые коршуны» головна героїня – Галя Балика перебуває у діапазоні образу жінка-невільниця, хоч сам жіночий образ був важливим з погляду авторського задуму, як втілення моральних і духовних чеснот. О.Теліга, аналізуючий жіночі типи у літературі, зауважувала: «Жінка-рабиня... її повно в творах наших письменників і попередніх, і сучасних. Це тип сабінки, підвладної своєму панові й оточенню, якої все життя віддається лише мужчині і дітям, і яку цілий прекрасний Божий світ, що лежить з усіма своїми принадами й небезпеками за межею її кохання, пристрасти або вузько-родинних обов'язків, – не лише не манить, а просто лякає» [11]. У названих творах більше акцентовано саме на фізичній привабливості жіночих образів: Галя Балика – «выше своей подруги и

немного худощавее... темные волосы красивыми волнами обрамляют ее матово-бледное, прекрасного овала лицо...большие черные глаза, опущенны длинными ресницами придают лицу глубоко вдумчивое, сердечное, и несколько печальное выражение» [10, 442]; «Богдана – нежная блондинка, с роскошным цветом лица, пухлыми губками, смеющимися глазками цвета волошек» [10, 441]. Краса і дитинність головної героїні зазвичай дозволяє їй маніпулювати чоловічими емоціями: Балика: «Вот как только начнет плакать, так слезы ее ржавчиной ложатся на сердце и жгут» [10, 465], і навіть цинічному і меркантильному Ходиці, дивлячись на красуню Галю, на якусь мить ставало ніяково. Через свою безвольність, слабкий характер і втрату коханого (отже, додаткова вразливість, зосередженість на своїх стражданнях) Галя стає офірною вівцею. Хоч Балика і любить свою одиначку, але жертвує нею заради міських справ і обіцянкою залишитися вїттом; така позиція зумовлена насамперед тим, що він не бачить у ній особистості, адже переконаний: «Жіночий волос довгий, та розум короткий». Та й для Ходики Галя є тільки засобом досягнути бажаного – впливати на магістрат і збагатитись завдяки її материзні. Приземлений, статичний і схематичний образ Галі зберігається в обох повістях, а втім у «Первых коршунах» очевидним є намагання М.Старицького розширити як сюжетну канву твору, так і дещо змінити концепцію цього образу. Так, дізнавшись про смерть коханого Семена, Галя спочатку прагне приховати свої душевні страждання за монастирськими мурами, але коли перед нею (хоч і через підступи Ходики) постав вибір між особистим і громадським, вона вибирає останнє. Оскільки повість «Первые коршуны» незавершена, то спонтанне бажання Галі стати захисницею скривджених православних, одnodумницею і помічницею батька залишилася декларацією.

Інша річ – Богдана («Первые коршуны»), образ якої закрово цікавіше і в його основі лежить характерна поведінка посестри – співчутливої і щирої порадниці, яка готова прийти на допомогу. Богдана не тільки підтримує Галю і готова будь-якої хвилини її захистити, навіть від рідного батька, а й береться координувати пошуки зниклої подруги.

Висновки. Аналізуючи типи жіночих образів у «чоловічих» текстах, варто пам'ятати, що вони багато в чому залежатимуть від відповіді

на питання: «Якими нас прагнете?» В історичних повістях М. Старицького наявні чотири основні жіночі типи: жінка-воїн, посестра, невільниця і жінка-вамп, розробленість і глибина кожного з них залежить від того завдання, яке він ставив перед собою як автор історичного твору. Вочевидь, для М.Старицького ближчим був образ цілеспрямованої, активної особистості, на кшталт Орісі, для якої особисте підпорядковане громадському, а самопожертва є не тільки і не стільки вимушеним кроком, а останньою можливістю відплати ворогу за втрату найближчих і найдорожчих. У повісті «Облога Буші» М. Старицький підсвітив одну з трагічних і водночас героїчних сторінок нашої історії, засвідчивши, що історичний твір не може бути просто відображенням минулого, а передусім має стати зразком тому, хто обирає шлях борця і прагне змагатися за ясну мету – свободу рідного краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Українки в історії. – К., 2004. – С.18.
2. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 94.
3. Домбровський І. «Дніпрові камени»//Марсове поле. Героїчна поезія в Україні Х – почат. ХІХ ст. – К., 2004. – С.157.
4. Кривоший О. «Вона носила шаблю, шаровари і шапку»: динаміка уявлень вітчизняних науковців про контексти присутності «маскулінного» в повсякденних практиках жінок козацького Запорожжя// Чоловік і маскуліність у площині тексту. – Бердянськ, 2014. – С.42.
5. Кривоший О. «Сильна жінка зі зброєю» в українському історіографічному дискурсі ХVІ-ХІХ ст. – С. 24.
6. Квітка-Основ'яненко Г. Твори: у 8 т. – К., 1969. – Т.3. – 276.
7. Костомаров М. І. Обзор сочинений, написанных на малороссийском языке// Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 285.
8. Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури. – К., 2006. – С. 4.
9. Киевская старина. – К., 1883. Июнь. – С. 269-270.
10. Старицький М. Твори. У 6 т. – К., 1990. – Т.5.
11. Теліга О. Якими нас прагнете?// Режим доступу: <http://sites.utoronto.ca/elul/lit-crit/Feminism/Teliha-Iakymy.html>.

Одержано редакцією – 24.11.2015

Прийнято до публікації – 10.12.2015

Summary. *Boiko N. Types of female characters in the historical prose of M. Starytskyi.* In the article analyzes the types of female characters in historical novels of M. Starytskyi in the context of Ukrainian literature of XIX century. Historical prose of this period was almost the only source of historical knowledge and the promotion of an integral factor in the formation of national consciousness . Already in the novel «The Siege of the Bushes», which discover the author's historical-literary project, the writer has set itself the cultural-educational and patriotic-educative goals of that.

Keywords: *historical novel, narrative, image, type, emancipation, women, boy-girl, woman warrior, friend.*